

Geloof of vertoog?

Over de raakvlakken en afperkingen tussen toverij en religie.

(Antwerpen 30 oktober 2009).

Ik nog een grote stapel liggen met stukken over toverij in de laat-middeleeuwse en vroeg-moderne Zuidelijke Nederlanden (grotendeels gepubliceerd) waar ik nog steeds doorheen moet lezen en waar ik nu nog niet naar kan verwijzen, hoewel ik zoiets wel ooit heb laten vallen. In plaats daarvan komen de voorbeelden die ik vandaag zal gebruiken uit de negentiende en twintigste eeuw. Dat had ik ook beloofd en het brengt achteraf gezien wat meer samenhang in mijn verhaal. De bron heet 'volksverhalen' of 'sagen' en hoewel in ruime mate voor handen, wordt die nog steeds te weinig gebruikt. Ik mag herinneren aan het getal van 6000 dat Ton Dekker 20 jaar geleden noemde in verband met het in Nederland in de jaren zestig van de vorige eeuw verzamelde materiaal. Wie op de knop *HEKSEN* in de Vlaamse volksverhalenbank drukt, krijgt het getal 16452 naar boven dat uit ongeveer dezelfde periode stamt. En dat is nog geeneens alles. Zoals enkele van jullie weten die ooit met deze bron hebben gewerkt, is die alles behalve eenvoudig (en de productie ervan te onevenwichtig om statistische analyse zelfs maar te overwegen, als ik daar al een voorstander van zou zijn). Dat houdt onder meer in dat religie op een speciale manier aan de orde komt, namelijk door het filter van de sagen. De volkskundige veldwerkers vroegen hun informanten namelijk niet naar hun religieuze beleving, dus van een directe toegang tot zoiets als 'religieuze volkscultuur' lijkt al helemaal geen sprake te kunnen zijn. Toch is het alledaagse het praktische vlak waartegen ik de meer theoretische overwegingen wil afzetten.

De belangrijkste vragen die ik aan de orde wil stellen, zijn: Hoe is het zogenaamde 'toverijvertoog' te begrijpen? Hoe verhoudt het zich tot een 'volksgeloof'? Kan dat als samenhangend worden gezien? Is er een relatie tussen opvattingen over de ziel en die betreffende het 'tweede lichaam'? Het zijn vragen waar ik gedeeltelijk zelf ook het antwoord op schuldig ben en een forum als dit lijkt mij een uitstekende manier om er verder mee te

komen. In ieder geval moet het stof opleveren voor een interessante discussie.

Ik heb deze lezing opgehangen aan het geval van de EMMER.

Le contre-empoisonnement par l'image, 19de eeuw. Gaston Vullier (1844-1915)

Tulle, Musée du Cloître

Een arme weduwe in Koningslust haalde 'kouwmèsjter Koch' bij haar enige koe, die volgens haar ernstig ziek was. Koch bekeek de koe die, door honger gedurende winter, vel over been was. Je kon de koe voor een kapstok aanzien. Koch keek het slordige lelijke vrouwtje aan. Op zijn vragen antwoordde ze dat de koe geen druppel melk meer gaf en dat er vrijwel zeker hekserij in het spel was. Ze vroeg of de dokter geen middel wist om te weten te komen welke heks de schuld had. Koch schudde zijn hoofd en zei: 'Haal eens een emmer putwater en zet die hier neer.' Toen ze dit gedaan had, zei Koch: 'Kijk nou zelf eens in die emmer. Dan kun je het gezicht van de heks zien. Zie je wat?' De vrouw keek in de emmer en zei: 'Ik zie niemand. Ik zie alleen mijn eigen gezicht.' 'Zeer juist', zei Koch, 'dat is de heks die de schuld heeft.'¹

De Limburgse volkskundige Graad Engels publiceerde dit in 1977. Hij had het veertien jaar eerder opgetekend uit de mond van een 76-jarige landbouwer uit het gehucht Neerkant in de Limburgse Peel. En hij had het wat aangedikt, want zowel de winter als de kapstok komen niet in de oorspronkelijke, getypte tekst voor. Daarin heet de vrouw ook 'armoedig' en 'slordig' in plaats van 'lelijk' en 'slordig' en gaat het gewoon om water in plaats van 'putwater'. Structuur en clou zijn wel hetzelfde.²

Engels was zelf naar een uitgever gestapt omdat een Amsterdamse publikatie te lang op zich liet wachten en hij vond dat de bevolking van de eigen streek kennis moest nemen 'van wat haar eigen cultureel erfgoed is'. Dat leverde hem de gramschap van J.J. Voskuil op, die daar later uiting aan gaf in zijn romancyclus *Het Bureau* (hij vermomde Engels als 'Fransen'). Het was tegen de afspraak. Maar het zal Voskuil nog meer hebben gestoord dat Engels de verhalen doordesemde met zijn eigen uitleg en zijn inleiding doodleuk begon met een verwijzing naar de 'oergermaanse goden- en geestenwereld' waarin een aantal van die 'bijgelovige' verschijnselen 'ongetwijfeld' zijn oorsprong had. Dat ging lijnrecht in tegen de ontwikkeling die Voskuil zelf sinds zijn aanstelling in Amsterdam had doorgemaakt.

Engels groeide met dit soort verhalen op. Zo had zijn buurman hem verteld dat hij

---

¹ . Graad Engels, *Det dank'tich d'n duvel. Volksverhalen tussen Peel en Maas* (Maasbree 1977), p. 19.

² . Meertens Instituut, collectie Engels verslag 26, 4 mei 1963.

eens uit vrijen was gegaan en op de terugweg `op het stille kerkpad werd aangesproken door een vrouwtje, dat als heks wat naam had'. Ze had haar hand op zijn schouder gelegd, waarna hij onder de luizen was komen te zitten (in 1962 interviewde Engels als eerste buurmans dochter). Ook Engels' grootvader onderwees hem in het wel en wee van de streek. In zijn woonplaats Helden lukte het Engels dan ook vrij makkelijk met de oudere generatie aan de praat te komen. Daarbuiten werd het moeilijker. Er waren mensen die `wantrouwden aan de bedoelingen van dit onderzoek, die zich liever niet bloot gaven'. Toch waren de heksenverhalen die hij publiceerde voornamelijk afkomstig uit andere plaatsen dan Helden. De verhalen uit Helden hielden voor hem meer over naar `roddel en kwaadsprekerij' dan naar `cultureel erfgoed'. Voor het verhaal over de `koemeester' Koch en de emmer maakte hij een uitzondering, omdat de man daarin als verlicht werd afgeschilderd en hij het niet herkende als een verhaal dat wel vaker over onttoveringsdeskundigen werd verteld.

Ik betrap mezelf de laatste tijd er wel meer op dat ik uitspraken van informanten en hun bemiddelaars niet meer in alle opzichten slik. Koch, die zo rond 1900 gesitueerd moet worden, was een veearts, slechts met een patent in plaats van een opleiding in Utrecht.³ Hij hoort thuis in het rijtje onttoveringsdeskundigen waar ook Johannes de Boer in de Friese Wouden, Hent Sirie in Wageningen en Pieter de Plaa op Walcheren toe behoorden. Het waren allen tijdgenoten die zich hadden toegelegd op het genezen van vee en wanneer het zo uitkwam ook wel raad wisten als er een betovering in het spel was. Als `verlicht' zijn ze beslist niet te karakteriseren. Ik weet niet of bij hun rituelen ook een emmer te pas kwam, maar ze waren zeker in voor een grap. Ook Koch `had een humoristische kijk op de dingen' (een opmerking van zijn informant die Engels niet publiceerde). Of de koemeester het gezicht in de emmer als een weerspiegeling interpreteerde, is nog maar de vraag. Er bestaat namelijk een overeenkomstig geval dat een andere kant uitwijst. De sage is in 1965 door een Leuvense student opgetekend uit de mond van een 66 jarige bakker te Weert. Weert ligt op iets meer dan een uur lopen van Neerkant.

Bij Verachtert mislukte de boter altijd en toch was hun melk van zeer goede kwaliteit. Ze hadden al van alles beproefd maar het hielp geen sikkepit. Toen hebben ze de

---

³ . Engels, verlag 14: `een ongediplomeerd veearts'.

heksenmeester laten komen die een emmer water vroeg en die daarin keek. Ze zagen er opeens Fien van de Herman in verschijnen. De heksenmeester vroeg of ze die vrouw kenden. Toen ze allemaal ja knikten zei ie dat zij de schuld van alles was en dat ze haar moesten buiten houden. Ze hebben dat gedaan en de boter is niet meer mislukt.⁴

Hier is er geen sprake van een reflectie; de emmer laat eenduidig de `heks' zien en dient derhalve als een middel tot identificatie.

Zoals Hans de Waardt ooit in zijn proefschrift heeft geschreven: `Gesprekken waarin men onderzocht of een bepaalde tegenslag of ziekte aan toverij moesten worden geweten verliepen volgens een bepaald stramien. Voor deze vorm wordt hier de term "toverijvertoog" gebruikt'.⁵ De oorspronkelijke uitwisselingen tussen betoverde en deskundigen horen duidelijk tot dit vertoog (de verslagen in de sagen niet; zij dienen hooguit als middel tot reconstructie van het vertoog). Maar Hans en ik zijn bij mijn weten de enige historici die dit begrip op een geheel specifieke manier gebruiken. Het gaat namelijk veel verder dan een `verhandeling' over een bepaald onderwerp; in die laatste zin houdt namelijk ook de bestrijder van opvattingen over toverij een `toverijvertoog' als hij zijn beweegredenen uiteen zet. Wij zien dat anders.

Het toverijvertoog is op te vatten als een min of meer gesloten systeem van denken en handelen, van woorden en daden. Het is een soort van `sub-taal' zoals het taalgebruik binnen een bepaalde groep als een `subtaal' beschouwd kan worden (eerder een jargon dan een sociolect). Maar het gaat verder. Het toverijvertoog ziet de wereld in termen van toverij en het is nu juist deze cirkelvormigheid die het zijn macht verleent. Als speciale onderdelen fungeren de diagnose van een tegenslag als het resultaat van een betovering, verhalen over gelijksoortige voorvallen in het verleden en elders, de verschillende rituelen die de identificatie van de speciale dader moeten bewerkstelligen, het idee dat alleen de dader haar eigen handelingen kan tegengaan, en in meer algemene zin de heruitleg van het verleden in termen van toverij. Dat wil zeggen dat er voor de `toveres' of `heks' in een specifiek geval

---

⁴ . Thomas Daniels, *Onderzoek naar de sagenmotieven in Budel, Maarheeze, Stramproy, Weert, Kinrooi, Molenbeersel, Ophoven* (Leuven 1965), p. 249, no. 563.

⁵ . *Toverij en samenleving*, p. 20.

nauwelijks een uitweg was. De Friese volkskundige en publicist Waling Dykstra, formuleerde het als volgt: 'De heksen komen wel in de kerk, natuurlijk uit schijnheiligheid, maar zij zorgen daar zoo mogelijk altijd plaats te nemen met den rug naar den predikant gekeerd'.⁶ Als ze niet in de kerk kwamen, was het natuurlijk helemaal mis. Het toverijvertoog stuurde een proces aan waarin elke handeling werd omgevormd tot een mishandeling, elke daad tot een misdaad.

In een dorp kunnen vrouwen hebben gewoond die al als 'toveres' bekend stonden, maar omdat het essentieel was degene te ontdekken die het speciale ongemak van iemand op haar geweten had, moesten de rituelen steeds opnieuw worden uitgevoerd. In Nederland was het koken van dingen de aangewezen weg: de urine van de betoverde, een zwarte kip, of de verenkrans die in het kussen of de matras van de betoverde was gevonden. De eerste die tijdens zo'n ritueel haar opwachting maakte, verraadde zichzelf als de dader. Soms werden katten mishandeld en werd er gekeken wie in de buurt overeenkomstige kwetsuren toonde. Het toverijvertoog was juist daarom zo hardnekkig omdat het behalve een uitleg ook mogelijkheden voor handelen insloot.

We hebben het begrip niet zelf uitgevonden, maar ontleend aan het werk van de Franse antropologe Jeanne Favret. Over de loop der jaren heb ik evenwel geen enkele aanleiding gezien om het bij te stellen. Integendeel: ik ben er hoe langer hoe meer van overtuigd dat het 'toverijvertoog' een historische realiteit is zonder welke de geschiedenis van toverij niet echt te beschrijven is. Hoe verhoudt het zich nu tot iets als 'geloof'?

Ik moet bekennen dat ik 'geloof' altijd een lastig concept heb gevonden, onder meer omdat het heel makkelijk gebruikt kan worden om dingen over mensen te zeggen die voornamelijk uit het brein van de onderzoeker komen. Dit is een kentheoretisch probleem. Wat iemand zegt, is waarneembaar en kan in principe worden vastgelegd. Wat zich in iemands hoofd afspeelt, is alleen indirect kenbaar⁷ - dat geldt ook voor een begrip als 'mentaliteit', dat heet te verwijzen naar 'communities of belief', 'common assumptions', en 'the structure of belief systems' en derhalve een niveau verder gaat en pretendeert het innerlijke wezen van hele volksstammen te kunnen blootleggen.⁸ 'Belief', 'geloof' wordt

---

⁶ . *Uit Friesland's volksleven van vroeger en later* (Leeuwarden 1896), p. 152.

⁷ . Onderzoekers worden althans verondersteld hun brein bloot te geven.

⁸ . Peter Burke, *History and Social Theory* (Ithaca 2005), p. 95-96.

hierin onkritisch gebruikt, onder meer in een zin als `...if the belief in witches forms part of a coherent belief system, it can hardly be rejected so easily' (118) - het argument is tegen het idee dat toverij irrationeel zou zijn (wat zo ongeveer het eerste is dat iedere toverijonderzoeker dient te leren). De enige manier waarop dit `samenhangende systeem' is te begrijpen, is wanneer het aangereikt wordt door een religie, dat wil zeggen, een georganiseerde godsdienst. Dat is op zich niet onbelangrijk, maar ik wil het daar nu even niet over hebben.

Het toverijvertoog zelf mag enige samenhang vertonen, tussen dat en wat men eventueel een religieus vertoog kan noemen in, is bijzonder weinig te zien.⁹ Dat geldt met name voor al die uitingen die gerangschikt zijn onder `volksgeloof' (niet meer dan een eufemisme voor `bijgeloof'), een categorie die bepaald wordt door onderzoekers en niet door de onderzochten. Er is geen systematisch verband tussen bijvoorbeeld heksen, spoken en voorlopen (het vooruitzien van dingen) en dat zou toch moeten, wil er sprake zijn van een `geloofssysteem' op het niveau van alledag. En waar horen de dwaallichtjes, de vuurmannen, de nachtmerries, de weerwolven, of een typisch Antwerps verschijnsel als de Lange Wapper (en dan bedoel ik niet de brug)?

Ik heb er het artikel van Peter Nissen in over `religieuze volkscultuur' in de bundel *Volkscultuur* nog eens op nageslagen, want per slot van rekening heet dat een inleiding in de Nederlandse etnologie te zijn.<sup>10</sup> Maar hoewel hij probleem betreffende het `bijgeloof' wel signaleert (als negatieve tegenhanger van `geloof' en zodoende er door bepaald), biedt hij er geen oplossing voor. Als de verschillende onderdelen zouden vallen onder de `perceptie van de sacrale of numineuze dimensie van de werkelijkheid' (237), dan blijft wel de vraag hoe precies, alsmede wat de onderlinge verhoudingen dan wel zouden zijn. (Dit nog afgezien van het veel grotere probleem dat Nissen zich toelegt op rituelen en zodoende in verhouding teveel nadruk legt op het katholicisme). In de loop van het artikel worden kabouters ondergebracht in de `culturele biografie van het landschap' (251), wat hoe relevant en interessant ook, lang niet alles zegt over kabouters. Weerwolven duiken enkel op als illustratie bij een bespreking van de geografische methode die voornamelijk over heiligen en

---

⁹ . Notie van `limited good' als systeem? Vgl Burke, *Popular Culture* (3de druk), p. 234.

¹⁰ . Peter Nissen, `Percepties van sacraliteit. Over religieuze volkscultuur', in: Ton Dekker, Herman Roodenburg & Gerard Rooijackers (red.), *Volkscultuur* (Nijmegen/Amsterdam 2000), pp. 231-281.

bedevaartplaatsen gaat; ze komen niet in de eigenlijke tekst voor. Heksen worden doodleuk op een hoop gegooid met duivelbanners en gebedsgenezers en als 'bemiddelaars' betiteld (273). Nissen heeft het niet helemaal goed begrepen, en dan druk ik mij nog vriendelijk uit.

Als 'bijgeloof' en dus ook 'volksgeloof' een van buitenaf opgelegde categorie betreft, heeft het weinig zin die te vervangen door, of op te lossen in een begrip als 'numinositeit'. Veel van dat 'volksgeloof' heeft bijvoorbeeld een duidelijk religieuze signatuur: de terugkerende dode in vurige vorm zal men tevergeefs onder de protestanten zoeken. Een deel van het probleem is, en dat komt ook door de manier waarop het materiaal is verzameld, dat er nauwelijks een ander legitiem argument is om er aandacht aan te besteden. Voorbeelden van 'volksgeloof' zijn evenwel makkelijk apart te behandelen, of als onderdelen van een betekenisvol landschap (denk aan spookplaatsen), of als seksuele metaforen (nachtmerries, weerwolven), of als aanduidingen van norm en moraal (duivels). Bij geval kan de verhouding tot de vigerende religie onderzocht worden. Van een 'geloofssysteem' kan dan nauwelijks meer sprake zijn en collectiviteit wordt dan niet meer dan een potentieel voor communicatie. Maar waar toverij dan onder te brengen? In een onderzoek naar tegenslag? Naar alledaagse sociale verhoudingen? Dat lijkt me toch niet zo praktisch.

De verhouding tussen religie, in dit verband de christelijke religies, en toverij is complex en bevindt zich tussen afstoting en omarming. Opvattingen zijn alleen te bestrijden als ze serieus worden genomen. Vanuit het toverijvertoog werd religie vaak gezien als iets met veel macht. Dat gold vooral het katholicisme. Enkele volgende emmer ontboezemingen kunnen dat illustreren; ditmaal komen ze uit het Antwerpse en dateren ze van 1964:

In Lier oep de Kluis, daar koste de paters d'heks laten zien in 'n kuip met water. Da hemmek m'n moeder dikels hoeren vertellen.

- uit de mond van een 50-jarige onderwijzer in Halle. (2035)

Z'hadden ieverans oek tegenslag in de stal. En ze goengen der ne pater van Tongerlo bij halen. Dië zei: 'Haal d'ies nen emmer water. Ga der overhangen. De mens, die ge na ziet, da's 'n heks'.

- een 72-jarige 'metser' (slager) uit Pulle. (2092)

A ge d'heks geren kende, muste ne vingerhoed in nen emmer water geuien en dan kwam ze derin. Da was altij ne giestelijke , die da kost.

- 65-jarige huishoudster uit Westmalle. (2121)

Leden van de geestelijkheid traden hier op als 'heksenmeester', als onttoveringsdeskundige en het is opvallend dat er in deze context geen sprake is van feitelijk onttoveren. Bovendien was de notie van deskundige ambivalent. Hervé Daras, die bovenstaande teksten noteerde, tekende namelijk bij een volgend geval aan: 'boerin zelf!' (in zijn eigen exemplaar van de verhandeling). Dat wil zeggen dat het hier om een voorbeeld gaat waarin de zegspersonen een andere uitleg aan een handeling konden geven dan de geestelijkheid. Werken met het toverijvertoog maakt bedacht op het belang van relatieve posities. Een neutrale beschrijving, en ook dat heeft Favret gloedvol naar voren gebracht, bestaat niet. In het geval van toverij moet altijd gekozen worden en geen enkele keuze is waarde vrij. Maar als men zich op het standpunt van de bestrijder van het 'bijgeloof' stelt, en dat deed bijvoorbeeld meneer Engels (of hij nu wel of niet zelf de veedokter in de positie van geestelijke manoeuvreerde), dan wordt het begrijpen van uitingen van toverij er niet makkelijker op.

Het beste wat men als historicus nog kan doen, is het verduidelijken van de verschillende posities - en dan maar hopen dat hun combinatie een redelijk accuraat beeld van het verleden biedt. Maar wat is de rationaliteit van een gezicht in het reflecterende water en vooral wanneer dat een ander gezicht moet zijn dan van degene die er in keek? Ik denk dat daar wel degelijk een antwoord op mogelijk is, maar dan begeef ik mij op relatief onbetreden paden. Ook zal het probleem gaan opduiken in hoeverre zo'n antwoord voor de betrokkenen hout sneed. Ik zeg het maar vast van te voren. De laatste emmersage:

Ongeveer zeventig jaar geleden [heette het in 1937] was er in Neder-Hemert [in de Betuwe] een jonge man ziek en een vrouw uit de buurt werd er van beschuldigd hem betoverd te hebben. Zijn moeder ging toen met hem naar de 'toverdokter' in Gorinchem. Die nam een emmer water. De vrouw moest een dubbeltje nemen en daarmee met de hand door het water snijden, over het gezicht van de heks, dat ze

duidelijk in het water weerspiegeld zag. Zij deed het en de volgende dag had de heks een snee over haar gezicht. De toverdokter vroeg een gulden voor die behandeling: de jonge man herstelde.¹¹

De man in Gorkum zal Anthonie Lelie zijn geweest, een telg uit een katholiek geslacht van zadelmakers, oorspronkelijk uit Luik, waarvan onderscheidene leden tussen omstreeks 1800 en 1940 in Gorkum optraden als onttoveringsdeskundigen. De gewonde toveres in dit bericht maakt het meer dan duidelijk: de vrouw werd niet verondersteld zichzelf gezien te hebben, maar een ander en wel de veroorzaakster van de ziekte van haar zoon. Bovendien krijgt de zaak hier een volgend aspect, want behalve dat de heks kon worden gezien, was zij ook nog te manipuleren.

Er werd dus een verband verondersteld tussen het beeld in het water en het lichaam van de toveres. Me dunkt is dat hetzelfde verband als naar voren komt tussen de zwarte kip die levend gekookt werd en de toveres die zodoende naar de woning van de betoverde werd gedreven. En ook het gebruik om katten te mishandelen en vervolgens te gaan kijken welke vrouw last had van een bepaald kwetsuur lijkt me onder hetzelfde principe te vallen. De toveres (of heks, zo men wilt, in de negentiende en twintigste eeuw maakt dat weinig meer uit) hield er meer dan één lichaam op na en aantasting van het zogenaamde 'tweede lijf' had effect op het eerste. Dat is eventueel als een 'geloofssysteem' te betitelen, of in ieder geval als een systeem en als men er eenmaal op bedacht is, zijn de aanwijzingen op veel meer plaatsen te vinden.

Overall waar er sprake is van heksen als een 'schijn' of van heksen die zich door de meest kleine gaatjes konden wringen, betreft het dit 'tweede lijf'. Dames die in eierschalen, zeven of mosterdbollen konden varen, hadden daarvoor een wat lichter lichaam nodig - en men kan het begrip zelfs op de achtergrond vermoeden bij rituelen als de waterproef en de weegproef. Ook de meeste gedaanteveranderingen waren niet goed mogelijk zonder het principe van een 'tweede lijf' want een directe verandering van het ene lichaam in het andere, zoals dat nu in films is te zien, heb ik in het materiaal nergens aangetroffen (in een duidelijk af te grenzen aantal gevallen betreft het metaforen in plaats van metamorfosen). Ook is er een

---

¹¹ . J.R.W. Sinninghe, *Gelders sagenboek* [herdruk 1975, p. 88], 1943:

aantal sagen waarin verteld wordt over toveressen (of tovenaars) die in een soort coma lagen en uit wiens mond dan een klein beest kroop, een muis, of een mol, of een vlieg, of een bij. Zo iemand moest men niet aanraken, of in ieder geval niet verleggen, want als het diertje de weg niet meer terug kon vinden, ging de persoon dood. Het was dus een soort ziel, die het lichaam verliet en zich in een andere vorm kon hullen. In het Drentse Nijeveen werd er in dat verband over 'zielsverhuizing' gesproken - in 1874 liep een haas tussen de kerkgangers en dat was abnormaal genoeg om de krant te halen.

Ik heb hier geen tijd om alle voorbeelden uitvoerig te bespreken, dat vergt op zijn minst een tweede lezing, maar bijelkaar leveren ze toch een redelijk consistent beeld op. Alleen blijft dit beeld in de sagen uiterst gefragmenteerd en valt alleen te concluderen dat als de samenhang er ooit was, die in de negentiende en twintigste eeuw nauwelijks meer werd gekend. Dat levert een spanning op met de hier gepropageerde benadering om zoveel mogelijk de opvattingen van de betrokkenen te respecteren. Ik veronderstel een systeem als het ware over hun hoofden heen. Nog bedenkelijker: als zo'n systeem ooit als zodanig is geformuleerd, was dat in een ver verleden. Dat is niet op te lossen door het simpelweg als mijn eigen constructie te presenteren, want ik meen wel degelijk dat het om een reconstructie gaat en zelfs om een van de fundamentele vooronderstellingen onder het toverijvertoog.

Op de voorlopig laatste vraag moet ik helemaal het antwoord schuldig blijven. Hoe valt de opvatting over een soort ziel die buiten het lichaam andere vormen kan aannemen te rijmen met de Christelijke ziel? Men kan in dit verband de sagen over dwaallichten (namelijk ongedoopte zielen) of spoken (verdoemde zielen) gaan analyseren, maar het enige dat daar uit zal komen is dat de ziel van de toveres of tovenaars anders was dan andere zielen (en ook niet terugkeerde na het overlijden). Het nut van zo'n onderneming is dus enigszins twijfelachtig. Maar mogelijk is dat precies het antwoord: toveressen en tovenaars waren anders dan normale mensen en dat kwam ook naar voren op het vlak van hun ziel.

Met het water in de emmer was het overigens maar behelpen. Waarzegsters en waarzeggers gebruikten al eeuwen lang voor dit soort zaken een spiegel, al dan niet met een jongetje dat als medium kon fungeren. Op een strooikaartje van 'Mej. Ida', dat in het begin van de vorige eeuw in Amsterdam werd verspreid, heet het bijvoorbeeld 'het Glas der Belgen'. Maar het zal makkelijker zijn geweest om in water te snijden.

Willem de Blécourt.